

תוכן העניינים

9	פתח דבר
11	קול קורא לציבור הנוצרי בהונגריה
13	מבוא
17	האומנם יהדות של קצוות?
20	מודרניות
22	אורתודוקסיה
26	הונגריה בעידן המודרני
	שער ראשון: משלומה של מלכות לשלום האומה -
43	האורתודוקסיה והלאומיות ההונגרית
45	הקדמה: יהודים ולאומיות
51	פרק ראשון: המפנה עם מתן האמנציפציה
81	פרק שני: שנותיה הטובות של המונרכיה
127	פרק שלישי: עיצוב תודעה לאומית ושיקופה
141	פרק רביעי: ציונות בצבעי 'אדום לבן ירוק'
167	פרק חמישי: אורתודוקסיה ונוצרים - דחייה ומשיכה
187	פרק שישי: בהונגריה הטריאנונית
216	סיכום: תמונת העבר האידיאלית - דמיון ומציאות

223	שער שני: האורתודוקסיה והאנטישמיות
225	הקדמה
226	התגובה המסורתית לאנטישמיות
228	בין הניאולוגים לאורתודוקסים
230	פרק שביעי: עידן המונרכיה
263	פרק שמיני: בין המלחמות
	פרק תשיעי: "מה נעשה נוכח ההתקפות עלינו?" -
305	תגובות ואסטרטגיות פעולה
347	פרק עשירי: אסטרטגיות הסברה - פנים וחוץ
378	אחרית דבר
387	ביבליוגרפיה
411	מפתח
	תקציר באנגלית

מבוא

כבר במאה השלישית לספירה הגיעו יהודים לאגן הדנובה בעקבות הלגיונות הרומאיים כאשר האזור היה פרובינציה רומאית בשם פאנוניה. שרידים יהודיים נמצאו בחפירות ארכיאולוגיות שנערכו ביישובים ובמחנות רומאיים באזור וחלקם מוצגים במוזיאון הלאומי בכודפשט.¹ הגעת שבטי ההונגרים הקדומים (המדיארים) במאה העשירית יצרה תמריץ חדש למעבר יהודים ל'ארץ הגר', כפי שכונה האזור בכתבים רבניים בימי הביניים.² בשנת 1526 כבשו העות'מאנים את מרבית שטחיה של ממלכת הונגריה והחזיקו בהם במשך יותר ממאה וחמישים שנה. בתקופה זו הידרדרה הארץ ורכים מיושביה עזובה. כאשר השתלט בית הבסבורג על שטחי הונגריה באמצע המאה השמונה-עשרה נותרו במדינה פחות מעשרת אלפים יהודים. אולם, אז החלה האוכלוסייה היהודית לגדול. יהודי הונגריה, שמנו בתחילת המאה העשרים קרוב למיליון נפש, הגיעו ברובם הגדול, החל באמצע המאה השמונה-עשרה, בשני גלי הגירה ממערב וממזרח.³ הגל הראשון הגיע מארצות דוברות גרמנית - מורביה, בוהמיה,

1 Scheiber, Jewish Inscriptions

2 בשפה ההונגרית מכונה בן האומה ההונגרית אך ורק 'מדיארי' (Magyar), והונגריה נקראת ארץ המדיארים (Magyarország). בעברית, באנגלית וגם בשפות אירופיות אחרות קיים גם המונח המקביל - 'הונגרי' (Hungarian) שהוראתו כמעט זהה. לעתים נוטים לייחס למונח מדיארי קונוטציה יותר אתנית-שורשית, בשעה שלמונח הונגרי משמעות יותר פוליטית-אזרחית.

3 ראו סילבר בערך על הונגריה באנציקלופדיה של YIVO (עמ' 2, טבלה 1): מספר יהודי הונגריה 911,227 לפי מפקד האוכלוסין של 1910. קומורוצי מצביע על 938,438 יהודים באותה שנה, ההבדל נובע מאזורי ביניים אוטונומיים כמו סלובניה-קרואטיה ואחרים שמובאים או לא מובאים בחשבון. ראו: Komoróczy, A zsidók története, חלק ב, עמ' 1119.

אוסטריה וגרמניה, וכלל מהגרים שבאו לרוב מרקע כלכלי מבוסס יחסית, בעלי השקפות ליברליות בנושאי דת ופתיחות תרבותית וחברתית. רבים מיהודים אלה התיישבו באזורים אורבניים במרכז המדינה ומערבה (אוברלנד) ועברו תהליכי אקולטורציה (השתלבות תרבותית) ואסימילציה (היטמעות, התבוללות) עמוקים בדומה לאחיהם במערב אירופה ובמרכזה. בגל השני הגיעו מהגרים בעיקר מגליציה, שהייתה אזור הרבה פחות מפותח. יהודים אלו היו ברובם במעמד כלכלי נמוך יותר, בעלי השקפות שמרניות בענייני דת ומסורת וקירבה לזרמים חסידיים. הם התיישבו בעיקר באזורים כפריים בצפון-מזרח המדינה (אונטרלנד), והיו ביניהם קבוצות שנטו לכדלנות תרבותית-חברתית והסתייגו מהמודרנה.

ההתיישבות היהודית, כבר בתחילתה, התאפיינה אפוא בחלוקתה לשתי קבוצות גדולות בעלות אופי שונה מאוד – חלוקה ששיקפה במידה רבה את מיקומה הגיאוגרפי של המדינה בין מערב למזרח. במערב נטו לאורח חיים מודרני, ואילו במחוזות המזרח דבקו יותר בגישות שמרניות. הבדלים אלו הלכו והעמיקו במרוצת השנים והביאו לקרע באוכלוסייה היהודית. בשנת 1868 כונס קונגרס יהודי ביוזמת השלטונות כדי לדון בהקמת ארגון על ארצי שייצג את הציבור היהודי, אך במהלכו נתגלעו חילוקי דעות יסודיים שלא ניתן היה לגשר ביניהם. האורתודוקסים פרשו ביוזמתם מהקונגרס ויהדות הונגריה התפלגה לשני זרמים מרכזיים, ניאולוגי ואורתודוקסי, שהקימו ארגונים ארציים נבדלים – הפער הסוציו-אקונומי-דתי קיבל גושפנקה רשמית.⁴

הניאולוגיה, שהייתה ייחודית להונגריה, התפתחה מאמצע המאה התשע-עשרה באזורי האוברלנד סביב אתוס ההשתלבות, ושאפה להתאים את מוסד בית הכנסת וסגנונו לרוח האסתטיקה הרווחת בחברה הסובבת. כל זאת ללא פגיעה בעקרונות ההלכה הבסיסיים וללא שינוי סידור התפילה. למרות שלהלכה לא סטו מדיני ה'שולחן ערוך', ויתרו הניאולוגים על הניסיון לכפות על הציבור את קיום מצוות הדת, הקפידו פחות על דרישות ההלכה, שאפו למחוק את ההבדלים התרבותיים בינם לבין חברת הרוב ויחד עם זאת גם לשמר את הזהות הדתית שלהם.⁵ הניאולוגיה קודמה על ידי בעלי-בתיים, אנשים מן השורה, בעיקר

4 סילבר, שורשי הפילוג; כ"ץ, הקרע שלא נתאחה. שניהם מתארים בפירוט רב את הרקע והתהליכים שהביאו ל'קרע שלא נתאחה'.

5 על התהוות המגמה הניאולוגית ראו: כ"ץ, הקרע שלא נתאחה, עמ' 53–59.

ממניעים פרגמטיים כלכליים וחברתיים ולא מתוך ביקורת אינטלקטואלית של ההלכה. היו רבנים שנטו לרוח הניאולוגיה ואף מנהיגים רוחניים, אולם אלה לא פיתחו תיאולוגיה ולא הרחיקו לכת בחידושיהם כמו הרפורמים בגרמניה. מחויבות הניאולוגים לשמירת אורח החיים הדתי מזכירה במידה רבה את הקונסרבטיבים בראשית המאה העשרים.

בשנת 1871 אישר שר החינוך והדתות את תקנות שני הפלגים, אך היו קהילות שהעדיפו לשמר את ההסדרים הקיימים שלהם והקימו בהמשך זרם ביניים נוסף שנקרא 'סטוס-קוו'.⁶ הפילוג שיחד את יהודי הונגריה והשפיע במידה ניכרת על התנהלותם במשך עשרות השנים הבאות, הפך לחוויה מכוננת של האורתודוקסיה ההונגרית, וספרות רבנית ענפה הוקדשה, בעיקר במאה התשע-עשרה, להצדקתו ולשימורו באמצעות כתבי פולמוס ופסיקות הלכתיות.⁷

הבדלים הסתמנו, בעיקר החל מהשליש האחרון של המאה התשע-עשרה, גם בזרם האורתודוקסי, בין שוכני האונטרלנד שנטו לסגירות ולשמרנות דתית (אורתודוקסיה מזרחית), לבין יושבי האוברלנד שהיו אורתודוקסיה פתוחה יותר ובתהליכי השתלבות מסוימים בתרבות ההונגרית (אורתודוקסיה מערבית). האולטרה-אורתודוקסיה הייתה מיעוט בדלני קיצוני בתוך האורתודוקסיה המזרחית, מיעוט שדחה נחרצות את המודרנה והתנגד לכל מגמות ההשתלבות בסביבה.⁸

התקופה שבה עוסק ספר זה מתחילה בשנת האמנציפציה (1867), שבה החלו אורתודוקסים בהונגריה בתהליך השתלבות בעם ההונגרי ובתרבותו, ומסתיימת בשנת 1944, כאשר פרק זה נחתם בצורה טרגית. שבעים ושבע השנים הנידונות היו תקופה רבת תהפוכות למדינה ההונגרית ולא פחות מכך לתושביה היהודים. מטרתנו כאן היא לעקוב אחר תגובות האורתודוקסיה ההונגרית לגווניה השונים, לארצם, הונגריה, דרך התייחסותה להנהגה, ללאומיות ההונגרית, לעם, לנצרות

6 על התהוות הזרמים הדתיים בהונגריה והתנהלותם למן הפילוג ועד 1950, ועל מאפיינים חברתיים, כלכליים, דמוגרפיים וארגוניים שייחדו אותם, ראו: פרוימוביץ, הזרמים הדתיים. יעקובוביץ, זכור ימות עולם, מביא סקירה רחבה של הספרות הרבנית העוסקת בנושאי הפילוג ובצידוקם.

8 אודות היווצרותה של האולטרה-אורתודוקסיה ומאפייניה ראו את מאמרו המקיף של סילבר, ראשית צמיחתה, ובגריסה אנגלית: Silber, The Emergence.

ולאנטישמיות.⁹ מבנה החיבור משלב גישה תמטית עם גישה כרונולוגית, מתוך כוונה להבליט את עיקרי הממצאים ויחד עם זאת לעקוב אחר התפתחותם לאורך ציר הזמן.

בשנים שבין 1867 ו־1944 עברה יהדות הונגריה תמורה משמעותית – התקופה החלה בקול תרועה רמה, בשמחה ובתקווה והסתיימה בקול דממה דקה. כותרות הספרים שמתארים אותה, כמו 'מאמנציפציה לקטסטרופה' או 'הפוליטיקה של הכלה והדרה', מתמצות היטב את אשר אירע.¹⁰ הקהילה כולה נפלה מאיגרא רמא לבירא עמיקתא – ממעמד של מיעוט שווה זכויות מועדף על ידי ההנהגה, לעדה משוללת זכויות אנוש. לאותה בירא עמיקתא הגיעו כמעט כל יהודי אירופה, אך נראה שיהדות הונגריה התייחדה דווקא ב'איגרא רמא' שלה. היא השתתפה בכינון הלאומיות ההונגרית ומילאה תפקיד מרכזי בפיתוח הכלכלה, התעשייה, המסחר והתרבות. במבט לאחור ניתן לקבוע כי ליהודי הונגריה, שמנו כחמישה אחוזים מהאוכלוסייה, הייתה השפעה מזערית, אם בכלל, על גורלם; הם טולטלו על ידי איתני ההיסטוריה שהיו הרבה יותר חזקים מהם. אני מבקש לבחון את התקופה מהפרספקטיבה שלהם, להתבונן על האירועים מבעד לעיניהם של היהודים, לבדוק כיצד חשו, מה חשבו ואיך הגיבו למציאות שבה חיו. למרות הנסיגה במעמדם שהלכה והחמירה לאחר מלחמת העולם הראשונה, האמינו יהודי הונגריה עד הרגע האחרון שאצלם הדבר שונה, אצלם זה לא יקרה, וכאשר הדבר קרה היו המומים ומופתעים. מטרה נוספת בחיבור זה היא להבין מדוע הופתעו, כיצד הגיעו אל סף התהום מבלי לראות אותו? איך לא הבחינו במדרון לאורך כל הדרך?

במשך שנים אלו ואף לפניו פסעו מרבית יהודי הונגריה אל תוך העולם המודרני וניסו להשתלב בו. דרך האופנים שבהם התייחסו לעולם הסובב־החיצוני, למדינה, לעם, ללאום, לנצרות ולאנטישמיות אפשר לבחון את מידת השתלבותם בעולם המודרני. יהדות המסורת באירופה דגלה במשך מאות שנים בחיים נבדלים

9 בעקבות חוזה טריאנון (1920) הועברו שטחים רבים ואוכלוסיות נרחבות של הונגריה (הגדולה) לריבונות שכנותיה. בין השאר עברו כמחצית ממספר יהודי הונגריה לחסות מדינות שכנות. רובם של אלה השתייכו למגזר האורתודוקסי. בעקבות 'הבנות וינה' בשנים 1938 ו־1940 נעשו שוב תיקוני גבול ויהודים רבים חזרו להיות נתיני הונגריה. ספר זה מתמקד בעיקר ביהודים שחיו בשנים 1867–1944 בתחומי המדינה ההונגרית.

מהעולם הלא־יהודי, הקימה חומות מגן סביבה, פיתחה תרבות ייחודית משלה וטיפחה הוויה נפרדת. האורתודוקסיה ראתה את עצמה כחורשת וכממשיכה של יהדות המסורת, ואילו הניאולוגים ביקשו לחרוג מאורח החיים הייחודי והמתבדל ולהשתלב בזרם החיים הכללי. רוח המודרנה ששאפה לשלב את כל התושבים במדינה ולהסיר את המחיצות ביניהם, איימה על הדת והמסורת, ולכן האורתודוקסיה הסתייגה ממנה ודרכה אליה הייתה הרבה יותר מפותלת ובעייתית. בפרקים הבאים ארצה לבחון באיזו מידה השתלבה האורתודוקסיה במדינה המודרנית ובאיזו מידה נותרה נאמנה להשקפות המסורתיות דרך שני ערוצים עיקריים – היחס ללאומיות ההונגרית והתגובה לאנטישמיות. שני היבטים אלה כרוכים ומשולבים זה בזה, יש ביניהם קשר הדוק ובכל זאת הם סוגיות שונות. בסוגיות אלה היו ליהדות המסורתית השקפות מגובשות, ועולה השאלה: באיזו מידה המשיכה האורתודוקסיה להתחזק בהן ובאיזו מידה אימצה גישות מודרניות חדשות? האם נוצרה כבר בהונגריה של סוף המאה התשע־עשרה אורתודוקסיה מודרנית?

האומנם יהדות של קצוות?

בשנת 1925 הגיע מנחם אוסישקין (1863–1941), נשיא הקרן הקיימת, לביקור בבודפשט והכריז: "באתי לכאן כדי להבין וללמוד את יהדות הונגריה, מכיוון שלא קיים בעולם ציבור יהודי המהווה תעלומה גדולה יותר מציבור זה. יהדות זו משלבת בתוכה ניגודים קיצוניים – מצד אחד אין קבוצה מתבוללת יותר מהאגף הליברלי שלה, ומצד שני היא כוללת חוגים הדוחים את עולם המודרנה באופן מוחלט".¹¹ אוסישקין ביטא דעה רווחת: הונגריה מורכבת משני קטבים – ניאולוגים מזה ואורתודוקסים מזה, חסידי מודרנה נלהבים מול דוחיה המושבעים. בחיבורו 'דברי ימי עם עולם' מביע ההיסטוריון שמעון דובנוב (1860–1941) דעה דומה:

המחלוקת בין מתקני הדת ובין החרדים שהתגלעה בהונגריה בשנות הארבעים הלכה ונמשכה. בינתיים נסתבכה מחלוקת דתית זו על ידי חלוקי דעות

פוליטיות ושנאה בין המתבוללים חובבי המדיאריות ובין המתבדלים. כאן התנגשו שתי הקצוות: האדוקים הקפואים המתנגדים לכל התקדמות שהיא מצד אחד, והמשכילים החופשים המבקשים להדבק בתרבות המדיארית. ולא הייתה ביניהם כת בינונית מעין האורתודוקסיה החדשה בגרמניה. מורדי האור מבית מדרשו של החת"ם סופר [הרב משה סופר, 1762–1839] ושוללי הלאומיות היהודית מבני חבורתו של ליאופולד לעף¹² לא יכלו להתאחד בשום מקצוע של פעולה ציבורית. מכאן כובד המלחמה ועקשנותם של בעלי המחלוקת.¹³

יהדות הונגריה הצטיירה אפוא כיהדות של קצוות, יהדות חסרת קבוצת ביניים בין קנאים דוחי מודרניות ובין מתבוללים ליברלים-ניאולוגים ומאבדי זהות. הקרע בין הזרמים העצים דימוי זה ויצר תחושה של הפרדה דיכוטומית בין הקטבים. שתי קבוצות קיצוניות אלה אכן היו קיימות ואף בולטות ביהדות הונגריה, בעיקר לפני מלחמת העולם הראשונה, אולם בציבור היהודי, כמו בכל ציבור אחר, היה מגוון של גישות. במחקר הנוכחי אחלוק על התיאור הדיכוטומי המקובל, ואצביע על קבוצת ביניים אורתודוקסית משמעותית – משתלבת, מודרנית וגם נאמנה למורשתה, קבוצה שעברה אקולטורציה אך לא אסימילציה – ניאואורתודוקסיה נוסח הונגריה.

נימת הקצוות עולה גם מכתביו של ההיסטוריון ממוצא הונגרי יעקב כ"ץ (1904–1998), אם כי בצורה פחות מודגשת מדובנוב. מסתו על זהותה של יהדות הונגריה הפוסט-אמנציפטורית, שבחלקה עוסקת באורתודוקסיה, נוטה לייחס לפילוג הדתי-ארגוני של יהדות הונגריה גם פילוג אידיאולוגי ביחס למדיאריזציה: "למרות האסימילציה הלשונית, האקולטורציה של האורתודוקסים הייתה מאוד מוגבלת... היהדות האורתודוקסית הייתה מחויבת לרעיון הפרה-אמנציפטורי שהיהדות תתאים עצמה לתנאים המשתנים רק בלחץ הייצוני...

12 הרב ליאופולד (יהודה לייב) לעף (1811–1875). גם: לעוו, לב. הונגריה: Lów Lipót. גרמנית: Leopold Löw) היה מראשי הדוברים הניאולוגים בקונגרס הפילוג בשנת 1868.

13 דובנוב, דברי ימי עם עולם (כרך אחד), תשי"ד, עמ' תרכה. ניסוח דומה מאוד מופיע במהדורה המורחבת, דברי ימי עם עולם, תשי"ח-תשי"ט, כרך ט, עמ' 201. רעיון דומה מובע גם בכרך י, עמ' 217–218.

הם כיבדו את חוקת הארץ אך רק לעתים רחוקות הזדהו עם עמה.¹⁴ הזרם הניאולוגי, הוא טען, השתלב מרצון ומלכתחילה, ואילו הזרם האורתודוקסי נמנע מכך ככל יכולתו, ואם עשה זאת, היה זה בעל כורחו. הוא מבסס זאת, בין השאר, על מכתבו של הרב חיים סופר (1821–1886) לרב שמשון רפאל הירש מפרנקפורט (רש"ר, 1808–1888), שידובר בו בהמשך, בו שלל כל נאמנות לעם זר והפריד בינה ובין נאמנות לשררה. לפי זה, מרבית האורתודוקסים לא לקחו חלק במדיאריזציה, או למצער השתתפו בה אך ורק באופן חלקי. גם ממסתו "ייחודה של יהדות הונגריה" עולה הרושם שהאורתודוקסיה הייתה במידה רבה אחידה ביחסה למדיאריזציה: "מכאן עמדו הקיצונים שאצה להם הדרך להתבולל, באמצע נתגבש הזרם הרפורמי המתון פחות או יותר, וכאן, בנפרד מאלה, ניהלו האורתודוקסים את חייהם בקהילות בעלות צביון שמרני מובהק. חלק מן החרדים ניהל את חייו בהנהגת אדמו"רים חסידיים... הללו היו שרויים בפרישות גמורה מחברת הגויים ובאדישות כלפי המתרחש מחוץ לעולמם הם".¹⁵ לפי סכימה זו היו מתבוללים קיצוניים שרצו להתרחק מהיהדות, לידם היו ניאולוגים שהשתלבו אך גם שמרו על תודעה וזהות יהודית, ובקצה הספקטרום ניצבה האורתודוקסיה. נראה כי כ"ץ ששרטט את קווי הגבול בין האורתודוקסיה הניאולוגיה, צמעם את קווי ההפרדה בין האורתודוקסיה המערבית והמזרחית.¹⁶

ההיסטוריונית שולמית וולקוב טוענת כי "קו השבר העיקרי ביהדות נמתה בין מי שהיו מוכנים להשתתף ב'פרויקט המודרניות' לאלה שלא היו מוכנים לכך".¹⁷ לאור דבריה אנסה לאתגר את התפיסה הדיכוטומית ולשרטט קו שבר חדש ביהדות הונגריה: במקום הקו המבדיל בין האורתודוקסיה לניאולוגיה אציע קו מפריד חדש – בין דוחי המודרנה לבין מקבליה. אראה כי החל בתקופת האמנציפציה התפתחה ביהדות הונגריה, בין הקצוות, אורתודוקסיה מודרנית נרחבת, שעד כה לא הושם עליה מספיק דגש, אשר לא ראתה סתירה בין דבקות

14 Katz, The Identity, עמ' 22–23.

15 כ"ץ, ייחודה, עמ' 195.

16 גם פרוימוביץ, שעקבה אחר היווצרות הזרמים והתפתחותם למן הפילוג, נוטה להסתכל על האורתודוקסיה כמקשה אחת ביחסה למודרניות ומדברת על "המאבק בין המחנות שציידו במודרניזציה מחד ובמסורת מאידך" (פרוימוביץ, הזרמים הדתיים, עמ' 383).

17 וולקוב, מפעל המודרניות, עמ' 299.

במסורת לבין השתלבות במדינה. האורתודוקסים מצידם ראו את עצמם שונים מאוד מהניאולוגים, ואמנם בהשקפות דתיות ובניהול אורח חיים מסורתי נותרו הבדלים בולטים בין שני הזרמים. אולם ביחסה לעולם הסובב – למדינה, ללאום, לעם ולדתו וגם להשכלה כללית – הייתה אורתודוקסיה זו קרובה הרבה יותר לניאולוגיה מאשר לאולטרה-אורתודוקסיה. לפיכך אציע למתוח את קו הבידול ביהדות הונגריה בין אלה שדחו את המודרנה על בסיס עקרוני, לבין אלה שבמידה זו או אחרת הסתגלו אליה וחיו אתה בשלום.¹⁸

מודרניות

מודרניות היא מושג רחב, מקיף ומרובה פנים, שרבים ביקשו להגדיר ולאפיין. במחציתה השנייה של המאה העשרים נטו חוקרים להסתכל על תופעת המודרניות כתופעה אחידה שדפוסיה דומים גם כאשר היא מתרחשת בחברות שונות זו מזו בצורה מובהקת. בשנות התשעים שילב הסוציולוג שמואל נח אייזנשטדט (1923-2010) במחקר המודרניות מושג חדש – 'ריבוי מודרניות' (multiple modernities). בניגוד לדעה הרווחת הדגיש, כי במקומות שונים ובחברות שונות התפתחו דפוסי מודרניות שונים.¹⁹ ברוח זו אנסה בהמשך לאפיין את קוויה המיוחדים של המודרניות שהתרחשה בקהילה האורתודוקסית בהונגריה. הסוציולוג פיטר ברגר (1929-2017) מבדיל בין שני היבטים עיקריים של מודרניות: הפן החברתי – פוליטי, תעשייתי, כלכלי וטכנולוגי, והפן התודעתי של היחיד או של הקבוצות המרכיבות את החברה. התודעה בהקשר שלו היא עולם ההשקפות ומערכות המושגים של אנשים מן השורה ולא של תיאורטיקנים או הוגי דעות.²⁰ בהמשך אתמקד בפן תודעתי זה – באיתור גוני מודרניות בדרכי חשיבתם ובאופני התנהלותם של האורתודוקסים בתקופה שבין האמנציפציה ושואת יהודי הונגריה.

18 הייתה בהונגריה גם קבוצה מצומצמת של ציונים ניאולוגים ואורתודוקסים (להלן פרק רביעי), שלא מתאימים לאף קבוצת קצה של דוכנוב. בשיטה המוצעת כאן הם יסווגו עם אלה אשר חיו בשלום עם המודרנה.

19 אייזנשטדט, ריבוי מודרניות.

20 Berger, Berger and Kellner, *The Homeless Mind*, עמ' 11-12.

המשמעות המילולית של המושג מודרניות (מודרנה) היא העכשווי – ההתרחשויות בהווה בלי קשר לתוכנו ולמהותו; במובן זה מודרנה היא מושג כרונולוגי. אולם למושג יש הוראה נוספת הרווחת כיום, ובה טמון שיפוט ערכי המקבל את התמורות התרבותיות המייחדות את הדורות האחרונים והתייחסות חיובית לחידוש ולשינוי כגורמים ראשונים במעלה לקידומה של האנושות. במובן זה מודרנה היא התייחסות ואופן חשיבה. המודרנה קשורה בתודעה עם תכנים מוגדרים ואידיאולוגיות שונות כמו רציונליות, חשיבה ביקורתית, חירויות הפרט וכדומה. שלטון המעוניין לקדם תהליכי מודרניזציה ינקוט צעדים מעשיים, כמו השקעת משאבים בחינוך, בהשכלה, בהקמת מוסדות וארגונים שיִשאו בקידום הרעיון ובעידוד התושבים לעבור לתעסוקה יצרנית יותר.

המודרנה הציבה למורשת היהודית הפרטיקולרית אתגרים וקשיים מעצם היותה הוויה חיצונית שנולדה בעולם ה'נכרי'. יתר על כן: ההכרה כי דווקא שינוי וחידוש הם תופעות חיוביות המקדמות את האנושות ומשפרות אותה, המבט להווה ולעתיד במקום הערצת העבר, האמונה בכוחו של האדם ושחרור משעבוד מחשבתי – כל אלה זרים לרוח המסורתית המקדשת את העבר ומוצאת בו את המפתח לחיי ההווה. מלבד המפגש הבעייתי עם החוץ והחדש היו תהיות וספקות באשר לתכניה הספציפיים של המודרנה.²¹ מכל מקום, מגמות ההשתלבות מייצגות מודרניזציה כלפי העולם הסובב.

למודרנה מספר אפיונים: רעיון הקידמה – הרעיון שהחדש עומד להיות טוב מהישן; רעיון זה שיווה למודרניזציה אופי ישועתי-משיחי. מודרניזציה הייתה גם חילון, וחידוש של מוסדות ומערכות חינוך. נוכל לומר כי למודרניות שני פנים – פן פנימי הפונה פנימה לעולם היהודי המורכב, בראש ובראשונה ביחס לחידוש ורענון מערכות הדת והתאמתן לדרישות הזמן והמקום, וכן ביחס לצינונות וללאומיות יהודית אחרת. פן אחר משתקף בהתייחסות לסביבה החיצונית

21 בספרו על יהודי גרמניה והתייחסותם לתהליכי המודרניזציה החל מהמאה השמונה-עשרה, מנסה ההיסטוריון מיכאל מאיר להגדיר מהי מודרניזציה יהודית ושואל: "האם בכלל יש לה קיום, או שמא כלל אין מודרניזציה יהודית מובחנת, אלא רק תהליך של התרחבות השתתפותם של יהודים במודרניזציה של החברות שבמסגרתן הם חיים? אם כך הם פני הדברים... המודרניזציה היהודית נהיית לוואי או תוצאה של ההשתלבות, שהיא התהליך היסודי יותר, ואנו יכולים באותה המידה לכנותה התמערבות או אירופיזציה". ראו: מאיר, יהדות בתוך מודרניות, עמ' 28–38.

הלא־יהודית – לחברה, למדינה, לאומה, לדתות האחרות וגם לחינוך ולהשכלה כלליים. המודרניזציה של היהודים התרחשה אפוא בשתי זירות: הזירה הפנים־יהודית, ובה השאלות הבורעות נסבו סביב הדת והמסורת; והזירה החיצונית, שהתבטאה בעיקר במידת ההזדהות, ההתערות וההכלה של תרבות הסביבה. בזירה הפנימית עמדה האורתודוקסיה מול מתקפת המחדשים – ההשכלה והחילון – וביטאה עמדות שמרניות ודוחות מודרנה, שהרי זו מהותה ושורש יצירתה. ואילו בזירה החיצונית היה לה מרחב לאינטרפרטציה יצירתית וחדשנית. בחזיתות של האורתודוקסיה בתחומי הדת עסקו רבים. בחיבור זה אתמקד בהיבטי מודרניות בזירה החיצונית – בתפיסת העולם הסובב, ולא בחילון או בשינוי ההלכה והדת. כלומר, במודרניזציה כההליך של התמזגות עם החברה הסובבת ובהמרת ערכים פרוטוקולריים יהודיים בערכים כלליים ואוניברסליים.

המודרניזציה הגיעה להונגריה בעת שנפתחו השערים ליהודים, מאוחר יותר מאשר לארצות המערב ולגרמניה, והם מילאו בה תפקיד חשוב – הם לא רק השתלבו בתהליכי המודרניזציה, אלא במידה רבה עיצבו אותה ויצרו אותה. הם היו שותפים מלאים לפיתוח התעשייה, המסחר, הבנקים והמערכות הפיננסיות, החקלאות, העיתונות והתרבות. בהמשך אבחנו את רמת ההזדהות ותחושת ההשתלבות של האורתודוקסים במדינה, בשפה, בתרבות, בעם ובלאום ההונגרי. הסוציולוג מקס ובר (1864–1920) הדגיש את הרציונליות כמאפיין הבולט של המודרנה – את השימוש בהיגיון בפירוש המציאות ולא במערכת אמונות נתונה.²² על פי שיטתו, נבדוק כאן גם את מידת החידוש והרציונליות בשיח האורתודוקסי מול הגלות ושנאת ישראל שכלפיהן החזיקה המסורת משנה סדורה כבר מאות שנים קודם לכן.

אורתודוקסיה

יעקב כ"ץ תפס את האורתודוקסיה לא כהמשך ישיר של החברה המסורתית הקדם־מודרנית כפי שהיא רואה את עצמה, אלא כתופעה חדשה, דינמית, שהופיעה כתגובה להתפוררות חומות הגטו ולאיום שהציבו מגמות המודרניזציה למעמד

22 ראי: Max Weber, *Rationality and Modernity* (eds. Sam Whimster and Scott Lash), London 1987.

המסורת.²³ הנאמנות למסורת בקרב האורתודוקסיה נתפסת כתוצאה של בחירה מודעת של אנשיה לנוכח נטישתם של רבים ולנוכח האפשרויות שנפתחו ליהודים בעידן החדש. התובנה שהאורתודוקסיה היא אכן חידוש נסמכת על מאפיינים – סוציולוגיים, רעיוניים, פוליטיים וארגוניים – שמייחדים אותה לעומת החברה המסורתית.²⁴ על סף העידן המודרני עמדה החברה המסורתית מול תהליכים ותופעות שאיימו על קיומה. נאמני המסורת נהיו מיעוט או חששו להיות מיעוט ויצאו להתקפה נגד האיום הקיומי, או למצער נקטו עמדה מתגוננת.²⁵

חוקרים רבים העוסקים בחקר האורתודוקסיה בכללה רואים בה תגובה פוסט-מסורתית, ריאקציונית להלכי רוח מודרניים הקשורים להשכלה, רפורמה וחילון, ומדגישים את המתח וההנגדה בין עולם המסורת ותופעות המודרנה.²⁶ האורתודוקסיה נתפסת כישות סגורה ומנותקת – כמובלעת בעולם היהודי שעסוקה בענייני הלכה ובמאבקים אידיאולוגיים עם זרמים אחרים ביהדות. מגמה זו הביאה לכך שמחקר האורתודוקסיה, בעיקר במזרח אירופה, התמקד בעיקר בספירה הפנים-יהודית. במחקר זה אני מבקש לבחון את האורתודוקסיה ההונגרית דווקא בהקשרה החיצוני, בעמדותיה כלפי החברה, התרבות והשלטון, לבחון כיצד הגיבה לעליית מדינת הלאום ההונגרית, באיזו מידה השתלבה בה, מה היו השקפותיה ביחס לעם ההונגרי ודתו וכיצד התמודדה עם תופעות האנטישמיות.

23 כ"ץ כותב כי טענתם של האורתודוקסים שאין הם אלא ממשיכי היהדות העתיקה, המסורתית "אינה אלא בדיה" – כ"ץ, אורתודוקסיה, עמ' 90. הראשון שנתן לכך ביטוי ברור הוא ההיסטוריון משה סמט, תגובת ההלכה, עמ' 22–24. ההיסטוריון עמנואל אטקס בהקדמתו לספרו של סמט, החדש אסור מן התורה, עמ' 8, רואה בתובנה זו פרי אינטראקציה בין סמט ומורו יעקב כ"ץ. ראו גם: ישראל ברטל, "תגובות למודרנה במזרח אירופה", בתוך: ציונות ודת, בעריכת שמואל אלמוג, יהודה ריינהרץ ואניטה שפירא, ירושלים 1994, עמ' 21–32. לפנייה כבר ייחס בן-דוד, התחלואה של חברה, קווים מודרניים לאורתודוקסיה ההונגרית בהדגישו את צמיחת מוסד הישיבה.

24 כ"ץ נוטה להתייחס להיבטים חברתיים, ואילו סמט מדגיש שינויים בפסיקה הלכתית. דיון רחב במאפיינים נמצא אצל: שלמון, רביצקי ופרזיגר, אורתודוקסייה יהודית; סמט, החדש אסור מן התורה; ובעבודותיו של כ"ץ שהוזכרו לעיל.

25 לסיכום התפיסות המחקריות השונות של האורתודוקסיה והמחלוקות בנוגע לתחילתה, ראו: באר-מרקס, חומות של גייר, עמ' 19–23.

26 בקובץ המאמרים בעריכת שלמון, רביצקי ופרזיגר, אורתודוקסייה יהודית, יש דיון מעמיק בשאלת מיקומה של האורתודוקסיה בין מסורת למודרנה.

באופן כללי יותר נעקוב אחר התנהלותה בעולם המודרני ונבדוק באיזו מידה הייתה נטועה בסביבתה וקשובה לרחשי הזמן. בהשפעתה של החצר הקיסרית הקתולית בווינה ובניגוד למגמותיה של האליטה הקלוויניסטית ששלטה בהונגריה, לא הייתה הפרדה בין דת למדינה. כל אדם חייב היה להיות רשום בקהילה דתית מסוימת ולשלם לה מסים. על כן הייתה, מאז הפילוג של 1868, חלוקה ברורה בין יהודי הקהילות שהשתייכו לזרמים השונים. בהמשך אתיחס לכל יהודי שהשתייך לקהילה אורתודוקסית כ'אורתודוקס'. אין הדבר מעיד על מידת הקפדתו על קיום המצוות ועל ניהול אורח חיים דתי. מסיבות שונות גם יהודים שלא הקפידו על 'קלה כחמורה' קשרו את עצמם לקהילה אורתודוקסית, וגם הקהילות עצמן לא היו רשאיות לבחור ולברור את חבריהן. לכן ניתן היה למצוא קהילה שהקפידה על כשרותם של מוסדות הדת שלה, אך העלימה עין מהפרקטיקה הדתית של חבריה. היו אפילו מקרים נדירים שבהם הועמדו אנשים שלא ניהלו אורח חיים דתי בראש קהילה אורתודוקסית.

בביטאון התורני 'תל תלפיות' שיצא לאור בהונגריה נכתב בשנת תרנ"ח: "הלא כמה קהלות ארטדקסן רובם חנויותיהם פתוחות בשבת והנשים אינם יורדים לבית הטבילה".²⁷ בשנת תרפ"ו הופנתה שאלה לרב חיים יהודה עהרענרייך (1887-1942) בדבר קהילות "אשר רוב אנשיה רעים וחטאים לה" – האם רשאים להיקרא ארט'... הלוא הארט' בכבודה ובעצמה לא השגיחה עד היום הזה על חיי איש הפרטי בתוך הקהילה ובכמה קהילות ישנם אנשים מחללי שבת וכו'".²⁸ אלה אינם מקרים מאפיינים, כי רוב האורתודוקסים ניהלו אורח חיים הלכתי, אולם מבחינתנו כאן אלה וגם אלה ייקראו אורתודוקסים. האורתודוקסיה כולה הפגינה אחדות ולעומתיות כלפי הניאולוגיה, וקיבלה את סמכות ההלכה וההנהגה הרבנית. המגמה הכללית באורתודוקסיה ההונגרית של שנות השבעים והשמונים של המאה התשע-עשרה התאפיינה בסימפטיה כלפי האולטרה-אורתודוקסיה. עם זאת, רוב האורתודוקסים היו הרבה יותר מתונים בהתנהגותם הדתית ובהשקפותיהם מהקנאים המובילים.²⁹ נראה כי בענייני דת ומסורת מובהקים

27 'תל תלפיות', תרנ"ח, עמ' 83.

28 אוצר החיים, ב, חיים יהודה עהרענרייך, תרפ"ו, עמ' מט.

29 פרויגר, הקנאי הדתי, עמ' 91-92.

התקבלה סמכותם של הרבנים היותר קיצוניים, ואילו בנושאים אחרים נהגו אחרת. הקו הקיצוני שנקטה האולטרה-אורתודוקסיה לא נתקל בהתנגדות מצד האורתודוקסיה המערבית המתונה יותר. דוגמה לכך הוא הרב חיים סופר שהיה אולי דובר הבולט ביותר של האולטרה-אורתודוקסיה אשר נבחר בשנת 1879 לכהן כרב בבודפשט הקוסמופוליטית והמודרנית, שגם יהודיה האורתודוקסים היו מתונים יותר ומערביים באופיים. דעותיו הקיצוניות לא היו מכשול למינויו לרב העיר. דומה כי הייתה קיימת, מאז השנים הראשונות לאחר האמנציפציה, הסכמה שבשתיקה – צד אחד אינו מבקר את הצד השני – כנראה כדי לשמור על חזית אחידה מול היריב הניאולוגי 'המסוכן יותר' ובעיקר כדי לשמר את המעמד הנפרד של האורתודוקסיה, שנתפס כחומה בצורה מול האיזמים על הדת.

בשנים שבין 1867 ו-1944 עברה הונגריה שינויים גיאוגרפיים ודמוגרפיים מהותיים שהשפעתם על היהודים הייתה חזקה במיוחד. עובדה זו מציבה בעיה מתודולוגית למי שעוסק בתולדות יהודי הונגריה באותן שנים. כמחצית מיהודי הונגריה עברו לריבונות של מדינות שכנות בהתאם לחוזה טריאנון (1920) וחלק ניכר מהם חזר בשלהי שנות השלושים לחסות הונגרית בעקבות הסכמי וינה. נשאלת אפוא השאלה: מי הוא יהודי הונגרי? האם יהודי ממונקאטש (Munkács) בקרפטי-רוס שנולד והתחנך בהונגריה, אך נהיה לאזרח צ'כוסלובקיה שזה עתה נוסדה, ושמר על השפה והתרבות ההונגרית, ואף נחשד על ידי השלטונות כסוכן מדיאריזציה, ייחשב כיהודי הונגרי ותולדותיו ייכללו בהיסטוריה של יהודי הונגריה? או שמא אזרחותו הצ'כית תקבע את מיקומו בהיסטוריה של יהודי צ'כוסלובקיה? יש הנוקטים מונח מרחיב – 'יהדות דוברת הונגרית' כדי לאחד את כלל יהודי מרחב התרבות ההונגרית, ללא התחשבות בגבולות המדיניים. בדרך זו המונח 'יהודי הונגריה' כולל את היהודים ששכנו בגבולות 'הונגריה הגדולה' גם לאחר השינויים הגיאוגרפיים בעקבות חוזה טריאנון.³⁰ כאן אתמקד בעיקר ביהודים שהתגוררו בתחומי הריבונות (המשתנה) של המדינה ההונגרית, אולם אכלול בדיון גם יהודים אורתודוקסים במדינות היורשות שזיהו את עצמם כיהודים הונגרים והגיבו לנעשה מעבר לגבול, בהונגריה. עמדות אורתודוקסיות הובעו על ידי גורמים שונים – הלשכה הארצית המייצגת, ההנהגה הרבנית, העיתונות והקהל האורתודוקסי (שעל דעותיו קשה להתחקות) – אולם

30 ברוח זו נקרא מוזיאון יהדות הונגריה בצפת 'המוזיאון למורשת היהדות הדוברת הונגרית'.

המשמעת הארגונית והעמידה הלעומתית מול הניאולוגיה הכתיבה בדרך כלל אחדות דעות. את חילוקי הדעות ניתן לגלות לרוב רק במרומז בין השיטין.

הונגריה בעידן המודרני

תקופת הדואליזם

בתחילת המאה השמונה־עשרה נעשתה הונגריה לחלק מקיסרות אוסטריה ההבסבורגית, לאחר יותר ממאה וחמישים שנות כיבוש תורכי של מרבית שטחה.³¹ השלטון הריכוזי של אוסטריה ומאמצייה להשלטת השפה הגרמנית גרמו לתסכול בהונגריה, חיזקו את השאיפה לעצמאות מדינית והוליכו למרידה באוסטרים (1711–1703) בראשותו של פרנץ ראקוצי (Rákóczi Ferenc, 1735–1676), שהסתיימה בפשרה לפיה אושרו מחדש זכויות האצילים בעלי הקרקעות וניתנה חנינה למורדים שחזרו לחסות ההבסבורגים.³² ברבע השני של המאה התשע־עשרה, בתקופה המכונה בהיסטוריוגרפיה ההונגרית 'עידן הרפורמה' (reformkor), החלו תהליכי מודרניזציה והתפתחה תנועת תחייה לאומית שהושפעה מרעיונות המהפכה הצרפתית, מההשכלה ומהנאורות האירופית והייתה בדרך כלל בעלת אופי ליברלי.³³ האליטה השלטת שאפה לחדש את הלשון ההונגרית שהייתה אז רק שפת דיבור, לטפח את התרבות ההונגרית, לקדם את מטרותיה הפוליטיות של מדינת הלאום ואף להגיע לעצמאות מדינית. שאיפות אלו הגיעו לשיאן במרד ההונגרי נגד ההבסבורגים בשנת 1848 ב'מאבק החירות' (szabadságharc). המרידה שהונהגה על ידי לאיוש קושוט (Kossuth Lajos, 1894–1802) והייתה חלק מההתעוררות האירופית הרחבה של 'אביב העמים', דוכאה בעזרת הצבא הרוסי בשנת 1849.³⁴ כישלון המרד הביא לשנים של מדיניות נוקשה של הקיסר פרנץ יוזף הראשון (בהונגרית: יוזף) כלפי הונגריה. בשנת 1867 הגיעה הונגריה

31 על הכיבוש הטורקי ותוצאותיו הקשות ראו: Lendvai, The Hungarians, עמ' 94–105.
 32 תקופה זו בתולדות הונגריה מתוארת בהרחבה אצל: Sugar, Hanák and Tibor, A History of Hungary, עמ' 100–120; Hanák, One Thousand Years, עמ' 77–81; Lendvai, The Hungarians, עמ' 145–154.

33 על תקופת הרפורמה ראו: Lendvai, שם, עמ' 191–205; Hanák, שם, עמ' 97–109.
 34 על 'מאבק החירות' (szabadságharc) עיינו: Sugar, Hanák and Tibor, A History of Hungary, עמ' 209–233; Hanák, One Thousand Years, עמ' 114–121.

להסכם ה'פשרה' (Ausgleich; kiegyezés) עם אוסטריה: הוענקה לה אוטונומיה נרחבת במסגרת האימפריה, אך מדיניות החוץ והביטחון נוהלה מווינה, והרצון לביטוי לאומי לא בא על סיפוקו, למרות שהמדינה קיבלה עצמאות כמעט מלאה. באותה שנה הוקמה המונרכיה האוסטרו-הונגרית והחל 'עידן הדואליזם', הממלכה הכפולה.

החתימה הממושכת להגשמה לאומית והשאירה רבת השנים לעצמאות, העצימו את הרגשות הלאומיים ואת חלום מדינת הלאום המדיארי. העיסוק המתמיד בפטריוטיות, בנאמנות למולדת, בהפצת השפה ובנושאים לאומיים אחרים נהיו לחלק מהותי מהשיח הציבורי ותפסו מקום נכבד בעיתונות ובספרות. מרבית תושבי הונגריה השתייכו למיעוטים – רומנים, סלובקים, גרמנים, רותנים, סרבים וקרואטים. העובדה שרוב תושבי הונגריה לא היו הונגרים אתניים ואף לא דיברו בשפתה, הגבירה את הרצון להבליט את היסוד ההונגרי, אך מצד שני הקשתה על הפצתו.³⁵ בשנת 1850, למשל, רק 41.5 אחוז מהתושבים הצהירו ששפת אמם הונגרית, ובשנת 1880 הגיע שיעורם לכדי 46.6 אחוז.³⁶ ההגמוניה האריסטוקרטית השלטת ניסתה לאחד את המדינה רבת הלאומים והדתות תחת דגל הלאום ההונגרי וביקשה להגדיל את היסוד ההונגרי, ולכן הציעה למיעוטים להצטרף לגוף הלאומי על ידי תהליך המדיאריזציה – אימוץ השפה והתרבות והזדהות עם מטרת לאומיות (magyarosodás).³⁷ כך קיוו להשיג רוב הונגרי במדינה ולתת לגיטימציה למאמצייהם להשליט את התרבות המדיאריה ברחבי ארצם. הלאומיות ההונגרית התגבשה בנסיבות אלו ובתקופה זו כבעלת אופי ליברלי – 'לאומיות מכילה' ששאפה להרחיב את האומה. יעקב כ"ץ כתב, כי "התנועה הלאומית ההונגרית היא גוון מיוחד של הלאומיות האירופית במאה

35 לפי המפקד בשנת 1910 נמנו עם לאומים לא מדיאריים (ובאחוזים): 2,948,000 רומנים (16), 1,946,000 סלובקים (10.7), 1,903,000 גרמנים (10.4), 1,121,000 רותנים, סרבים וקרואטים (6.1), 938,438 יהודים (כ"5). ראו: קצבורג, אנטישמיות בהונגריה 1867–1914, עמ' 195.

36 Romsics, Hungary, עמ' 36.

37 על מגמות המדיאריזציה עיינו: Sugar, Hanák and Tibor, A History of Hungary, עמ' 264–261, 255–254; או Kramer, From Emancipation, עמ' 21–23. יש לציין את השימוש הרב במושג מדיאריזציה (magyarosodás) בהטיות שונות ואף כפועל, שמעיד על העיסוק הנרחב בנושא.

התשע־עשרה. סימניה המיוחדים הם עלייתה המהירה, יצירת התודעה הלאומית כמעט יש מאין, קיצוניות התביעות שנתבעו המשתייכים לתנועה, ובה בשעה פתיחות מרחיקת לכת בקבלת המצטרפים אליה.³⁸

'הונגריה ההיסטורית' השתייכה למרחב השפה הגרמנית בגלל היותה חלק מהאימפריה ההבסבורגית. בראשית המאה התשע־עשרה הייתה הגרמנית שפת התרבות והאדמיניסטרציה הממשלתית, ולתהליכי מודרניזציה שעוצבו בגרמניה ואוסטריה הייתה השפעה רבה בהונגריה.³⁹ המדינה השתרעה על שטח גדול שכלל מיצוטים אתניים ולאומים רבים, שהיו מעט יותר ממחצית האוכלוסייה, אך שפתם ותרבותם לא הייתה הונגרית.⁴⁰ במגמה להרחיב את מעגל התרבות ההונגרית במדינה, אימצה 'התנועה הלאומית ההונגרית' גישה של 'הכלה' והציעה למיעוטיה להצטרף לאומה ההונגרית על ידי אימוץ דפוסי השפה והתרבות תמורת ויתור על סימני היכר אתניים זרים – מדיאריזציה.

המיעוטים האתניים התאכזבו מכך שזהותם הלאומית לא זכתה להכרה בתחומי הממלכה הדואלית, נשאר קשורים לאחיהם במדינות השכנות ודחו ברובם את דרישות המדיאריזציה. לעומתם, יהודים רבים נרתמו בהתלהבות לפרויקט האקולטורציה-אסימילציה, הזדהו עמו והפגינו נאמנות מופלגת למדינה. כ"ץ כתב, כי "התבוללות מדעת שמגמתה טמיעה גמורה בחברה הסובבת היא תופעה שכיחה ביותר ביהדות הונגריה".⁴¹ מדיניות המדיאריזציה הכילה ציפייה ולעתים דרישה סמויה לאימוץ השפה ודפוסי התרבות ההונגרית ולהזדהות פטריוטית כתמורה לאמנציפציה. חוקרים מדברים במונחים של 'חווה בלתי כתוב' בין האליטה השלטת והיהודים – 'האמנה החברתית של האמנציפציה', דהיינו שוויון זכויות תמורת מדיאריזציה.⁴² ציפו מן היהודים לאמץ את שפת המקום ותרבותו,

38 כ"ץ, ייחודה, עמ' 195.

39 על השפעת התרבות הגרמנית על יהודי הונגריה ראו: מירון, בין מרכז למזרח; מירון, בסתיו ימי האמנציפציה, עמ' 11-22; Silber, The Historical Experience.

40 הונגריה כללה את כל סלובקיה, טרנסילבניה, חלקים מסרביה, קרואטיה וסלובניה וגם את מחוז בורגנלנד השייך היום לאוסטריה.

41 כ"ץ, ייחודה, עמ' 195.

42 ראו: Vörös, A Unique Contract. לפי ההיסטוריונית קאטי ורוש, המושג 'אסימילציה כחווה חברתית' נוצר על ידי קראדי ב-1988, שם, עמ' 234, וכן Romsics, Hungary, עמ' 45. כבר באמצע המאה התשע־עשרה קשר קושוט את מתן האמנציפציה בהשתלבותם ובנאמנותם של היהודים, ראו: מירון, בין מרכז למזרח, עמ' פה.

לוותר על סימני בידול ולהשתנות כדי לאפשר מיזוג תרבותי עם ההונגרים. מבחינת היהודים, אורך הזמן עד לקבלת שוויון זכויות בחוק, המאבק הממושך להשגתו והקשיים ביישומו, העצימו את הרצון והצורך להפגין את רגשותיהם הפטריוטיים. לתהליך המדיאריזציה היה תפקיד חשוב בעיצוב דמותה, אופיה וגורלה של יהדות הונגריה בעידן המודרני. האמון שנתנו חוגים נרחבים של יהדות הונגריה במדינת הלאום לא פסק אפילו עם נסיגתה של המדינה ההונגרית מיחסה החיובי ליהודים בעקבות מלחמת העולם הראשונה, וביתר שאת בשלהי שנות השלושים של המאה העשרים.

בשנות הארבעים של המאה התשע-עשרה, במסגרת הדיון הציבורי על השינויים והתיקונים הנחוצים לקידומה של המדינה, עלתה גם השאלה בנוגע לאמנציפציה למיעוטים. בשנת 1840 חקק הפרלמנט חוק שהסיר כמעט את כל ההגבלות שחלו על זכות הישיבה של היהודים בערי המדינה ופתח לפנייהם אפשרויות תעסוקה חדשות. בעקבות חוק זה החל תהליך אורבניזציה אצל היהודים והם החלו לקחת חלק הולך וגדל בחיים הכלכליים. למאבק באוסטריה בשנים 1848-1849 הצטרפו יהודים רבים והוא הפך לחוויה מכוונת עבורם. מנהיגי המרד קושוט וחבריו חזרו ושיבחו פעם אחר פעם את נכונותם והתלהבותם של היהודים להילחם למען עצמאות הונגריה.⁴³

במהלך המאבק העניקו מנהיגי המרד אמנציפציה ליהודים, אך זו בוטלה על ידי האוסטרים כעבור מספר שבועות עם כישלון המרד. הפרלמנט ההונגרי העניק שוב אמנציפציה ליהודים לאחר הקמת אוסטריה-הונגריה בשנת 1867, במסגרת הענקת שוויון זכויות לכלל אזרחי המונרכיה הכפולה.⁴⁴ ה'פשרה' עם אוסטריה הביאה למודרניזציה ופריחה כלכלית מהירה, ויהודי הונגריה שזכו באותה שנה באמנציפציה, לקחו חלק משמעותי בתהליך זה. השוויון הושלם בשנת 1895

43 בפרק שכותרתו "חגור צבאי במקום ציצית" (Komoróczy, A zsidók története), חלק א, עמ' 1163-1169) מתוארות התגייסותם של יהודי הונגריה במאבק לעצמאות וכן הכרתם של מנהיגי המרד בפועלם זה. כותרת הפרק לקוחה ממכתב של המלומד היהודי גרמני ליאופולד ציון לעורכי העיתון האמריקאי 'Israel's Herold' 30 באפריל 1849, המדווח על השתתפותם של יהודי הונגריה במאבק הלאומי - "אחינו בהונגריה עוטים חגור צבאי במקום ציצית", שם, עמ' 1166.

44 חוק XVII tc: 1867 אושר בראשית דצמבר בשני בתי המחוקקים בהונגריה. ראו: כ"ץ, הקרע שלא נתאחה, עמ' 103.

כאשר גם הדת היהודית קיבלה מעמד שווה לשאר הדתות הלא־קתוליות במדינה ('רצפציה'). בשנת 1874 אישר הפרלמנט האוסטרי שוויון לכיתות דתיות נוצריות לא־קתוליות וכן ליהדות. החוק הוחל רטרואקטיבית משנת 1867 בכל מדינות הכתר למעט הונגריה.⁴⁵ מעמד דומה אף פעם לא הושג ליהדות בגרמניה.

רוחות המודרניזציה שנשבו בארצות מערב אירופה איחרו להגיע להונגריה. כלכלת המדינה הייתה מבוססת ברובה על חקלאות מיושנת בעלת מבנה פיאודלי.⁴⁶ חלק ניכר מהקרקעות היה בבעלות מעמד אצולה גדול יחסית שמנה יותר מחמישה אחוזים מהאוכלוסייה; האחוזות הגדולות היו בבעלות האריסטוקרטיה הגבוהה (מגנטים) ושאר האחוזות בידי האצולה הבינונית והנמוכה (ג'נטרי). לשכבות האצולה הייתה נציגות משמעותית בבתי הפרלמנט, בצבא ובאדמיניסטרציה, והייתה להן השפעה רבה בפוליטיקה של המדינה. בתחומי הכלכלה והחברה שאפה האליטה השלטת להנהיג רפורמות נרחבות כדי להביא את המדינה לרמתן של מדינות מערב אירופה המפותחות.⁴⁷

ההגבלות שחלו על היהודים בכלכלה ובחברה הוסרו במידה רבה באותה תקופה, והציבור היהודי החל לקחת חלק גדול והולך בתהליך המודרניזציה של הונגריה. בתחילת המאה התשע־עשרה התגוררו כמעט כל היהודים באזורים כפריים, בקהילות קטנות; ואילו בתחילת המאה העשרים התהווה ריכוז יהודי משמעותי בערים הגדולות, בעיקר בעיר הבירה, שהיה עמוד השדרה של המעמד הבינוני במדינה. בכודפסט התגוררו בשנת 1920 למעלה ממאתיים אלף יהודים, כרבע מאוכלוסיית העיר.⁴⁸ אחוז היהודים המובילים בחיי הכלכלה, המסחר, המשפט והתרבות באוכלוסייה עלה במהירות לקראת סוף המאה. היהודים עברו תהליך מואץ של התקרבות לשפה ולתרבות ההונגרית והזדהות עם ערכיה, תהליך שגלש גם להתבוללות והמרות דת.⁴⁹

45 מנקין, יהודי גליציה, עמ' 58–59.

46 Janos, The Politics

47 על מגמות המודרניזציה ראו למשל: Sugar, Hanák and Tibor, A History of Hungary; עמ' 256–260; Miller, Going Native; עמ' 160–162. על מצבה של החברה והכלכלה ההונגרית ראו: Janos. ועל התפקיד שמילאו היהודים בכלכלה ראו: Silber, A Jewish Minority.

48 ברהאם וקצבורג, תולדות השואה בהונגריה, עמ' 12.

49 Konrád, Zsidók; Konrád, Vallásváltás és identitás. שני המאמרים של ההיסטוריון מיקלוש קונרד עוסקים בתופעות המרת הדת בתקופת הדואליזם.

היהדות האשכנזית באירופה במאה התשע־עשרה נחלקה מבחינה חברתית, לשונית, נוסחי תפילה ואורח חיים לשתי קבוצות: אשכנזים מזרחיים (פולין, ליטא, גליציה, רומניה וצפון־מזרח הונגריה) ואשכנזים מערביים (גרמניה, מורביה, בוהמיה, צפון צרפת, הולנד ומערב הונגריה). חלוקה זו נכונה גם לגבי יהדות הונגריה שברובה הגדול נוצרה כתוצאה משני גלי הגירה ממערב וממזרח אשר קרו בתקופה קצרה יחסית.⁵⁰ בגל הראשון הגיעו יהודים בעיקר מצד מערב והתיישבו באזורים המערביים של המדינה, ובגל השני הגיעו ממזרח והתיישבו במחוזות כפריים בצפון־מזרח המדינה. תהליך ההגירה המהיר לא אפשר התמזגות ויצירה של זהות יהודית אחידה. העובדה שבמרכז הונגריה לא הייתה אוכלוסייה יהודית משמעותית סייעה אף היא לשמר את הפירוד הגיאוגרפי ואת האופי השונה של שתי הקבוצות. יש לציין כי אזורי צפון־המזרח היו בכללם פחות מודרניים ופחות מפותחים כלכלית ותרבותית ממחוזות המערב, וממילא גם יהודי האזורים הללו נבדלו ברמתם הכלכלית־תרבותית וביחסם למודרנה. באזורים אלה התגבשה אורתודוקסיה שמרנית, מסתגרת ולעתים אף קנאית שהושפעה מחצרות החסידים הסמוכות בגליציה ובאוקראינה. מצב מיוחד זה של קיטוב דמוגרפי־חברתי־דתני במדינה אחת הקשה על שיתוף פעולה, וכאשר כינס שר החינוך והדתות קונגרס של רבנים ונציגי קהילות בשנת 1868, במטרה להקים ארגון גג ארצי, לא הגיעו המשתתפים לכלל הסכמה. הנציגים האורתודוקסים פרשו במחאה מהקונגרס והחליטו להקים ארגון אורתודוקסי אוטונומי נפרד, ובשנת 1870 אישרה הממשלה את הארגון העצמאי החדש. כך התפלגו יהודי הונגריה, שממילא לא היו מאוחדים מעת שהחלה ההגירה במאה השמונה־עשרה, לשני ארגונים ארציים יריבים שבמשך עשרות שנים ניהלו מאבקים אידיאולוגיים חריפים. כל אדם שהצהיר על עצמו כבן הדת היהודית חויב רשמית להשתייך לאחד הזרמים. אפילו מי שעזב את הדת היהודית, ומי שעבר לזרם יהודי אחר, היה עליו לשלם במשך חמש שנים את חובותיו לקהילה הקודמת.

כ"ץ קבע כי "יהדות הונגריה עדה צעירה הייתה ומכאן רוב סימני ההיכר הבולטים שלה".⁵¹ הוא לא פירש את דבריו אלה. ייתכן שאפשר לקשור את פירוד הקהילות ההונגרי בצעירותה של הקהילה הארצית שלא מגובשת דיה וחסרה

50 בשנת 1700 התגוררו בתחומי הונגריה 4071 יהודים, ובשנת 1910 – 438, 938 Komoróczy,

A zsidók története, חלק ב, עמ' 1116.

51 כ"ץ, ייחודה, עמ' 193.

הייתה מסורת משותפת רבת שנים ועבר מאחד, כמו למשל באזורים שעתידיים להיות גרמניה. מאמצי הפירוד שהובילו רש"ר הירש ותומכיו בגרמניה נתקלו בהתנגדות חזקה גם בקרב רבנים אורתודוקסים שראו בהמשך אחדות הקהילה ערך רב ולא רצו לוותר עליו, קולות כאלה לא נשמעו בהונגריה. הבדל נוסף היה שבתחילת השליש האחרון של המאה התשע-עשרה, עם החלת האמנציפציה, היה חלקה היחסי של האורתודוקסיה בהונגריה גדול משמעותית מחלקה של האורתודוקסיה בגרמניה.⁵² בהונגריה הסתכלו בדאגה על התפוררות מסגרות הדת בארצות המערב ובגרמניה, והקהילה האורתודוקסית חשה את עצמה גדולה וחזקה מספיק כדי לפתוח במאבק כולל נגד מגמות החדשנות והרפורמה. ואכן בהונגריה התרחש פילוג ארצי ושני המחנות היריבים, שהיו שקולים פחות או יותר בגודלם, נאבקו במשך שנים רבות. בגרמניה, לעומת זאת, הקהילה הליברלית הייתה יותר דומיננטית והאורתודוקסיה ניסתה להתגונן ולשמר את הקיים. בגרמניה היו אמנם קהילות פורשות כמו זו של הרש"ר הירש, אך, שלא כמו בהונגריה, היה בקהילות רבות ברחבי גרמניה שיתוף פעולה בין הליברלים והאורתודוקסים.

לפני הפילוג כבר הסתמן מתח גם במחנה האורתודוקסי בין שוכני האוברלנד והאוטרלנד. השמרנים באוטרלנד התנגדו בחריפות למגמות שפשטו בקרב האורתודוקסים באוברלנד להרשות דרשות שלא בשפת היידיש וליחסם המקל להשכלה כללית ואף ללימודים בבתי ספר כלליים. המגמה השמרנית האולטרה-אורתודוקסית נסמכה על איסוריו של החת"ם סופר, אשר באוברלנד נתנו להם פירוש שונה. בנו של החת"ם סופר, ה'כתב סופר', שירש את אביו וישב על כיסא הרבנות בפרשבורג שבאוברלנד, הואשם אף הוא באי הקפדה על הוראות אביו.⁵³

52 לפי הערכתו של ברויאר, החל ב-1848 הלכה האורתודוקסיה הגרמנית והצטמצמה עד שלאחר מלחמת העולם הראשונה הייתה 10-20 אחוזים מכלל יהדות גרמניה, ראו: ברויאר, עדה ודיוקנה, עמ' 12. בהונגריה עד למלחמת העולם הראשונה היו האורתודוקסים כ-2 אחוז, ולאחריה (עקב הקטנת שטחה של הונגריה) ירדו לכדי 31 אחוז. בשנת 1941, לאחר השבת חלק מהשטחים להונגריה, היה שיעור האורתודוקסים קרוב ל-60 אחוז, ראו: Zeke, Szakadás után, עמ' 152; ברהאם וקצבורג, תולדות השואה בהונגריה, עמ' 17. עיון בספרו של Koerner, How They Lived, בן שני כרכים, שמשרטט את אופיה של יהדות הונגריה באמצעות תצלומים בני התקופה, מראה כי בחלק ניכר מהתמונות רואים דמויות שחוזות מעידה על השתייכותם לקהילה אורתודוקסית.

53 כ"ץ, הקרע שלא נתאחה, עמ' 84-91.

הרב חיים סופר ממונקאטש, המעוז האולטרה-אורתודוקסי הבולט באונטרלנד, טען כנגד הזרם האורתודוקסי כי כדי להגדיל את התמיכה העממית מוכנים היו מנהיגיו לקבל לשורותיהם יהודים מחללי שבת בפרהסיה. העשירים ובעלי ההון ביניהם אף נתמנו, לדבריו, לעמדות הנהגה בארגון העצמאי. הוא העדיף קבוצת איכות קטנה ומסורה על קבוצה שמספריה הוגדלו על ידי קליטת 'אספסוף' לשורותיה.⁵⁴ אולם בשנת 1879 נבחר לרבה של הקהילה האורתודוקסית בבודפשט, והצטרף לקהילה שהייתה מטרה לביקורתו. למתח בין האורתודוקסים באונטרלנד והאוברלנד היו שורשים תרבותיים וסוציו-אקונומיים, אך על רקע היריבות עם הניאולוגיה, בעיקר לאחר הפילוג, השתדלו האורתודוקסים לשמור על חזית אחידה והצניעו ככל האפשר את חילוקי הדעות ביניהם. אחת הדוגמאות המעטות לביקורת גלויה הייתה התקפתו של ויאדור, עורך העיתון האורתודוקסי 'זידו היראדו' בבודפשט,⁵⁵ על העיתון 'אללגעמיינע יידישע צייטונג' (אי"צ - עיתון יהודי כללי), שהופיע אף הוא בבודפשט ונכתב בגרמנית באות עברית, על שהוא מנהל מאבק נגד הזרם האורתודוקסי במסווה של מאבק נגד הלשכה הארצית המייצגת של הזרם האורתודוקסי בבודפשט. בנימה מזלזלת הוא מכנה את העיתון "העיתון עם האותיות העבריות". עיתון זה פנה בעיקר אל הציבור באונטרלנד בשפה שהייתה מקובלת שם.⁵⁶

הקיטוב בין מחנות האורתודוקסיה והניאולוגיה, שיקף את מיקומה הגיאוגרפי של הונגריה במרכז אירופה, בין מזרח למערב, ואת השונות של היהודים בשני חבלי ארץ אלו. הפילוג שכונה על ידי כ"ץ 'הקרע שלא נתאחה' (שם ספרו העוסק בנושא) ייחד את יהדות הונגריה, עיצב את אופיה והשפיע על התנהלותה עד לימי השואה.

54 סופר, תולדות סופרים, עמ' קיט; סופר, ק"ן סופר, עמ' 140-160 (מכתבים 124-130).
 55 השבועון 'זידו היראדו' (חדשות היהודים, ZsH - Zsidó Hirado), היה העיתון האורתודוקסי המרכזי בשפה ההונגרית בעידן המונרכיה. הוא החל להופיע בשנת 1891 והגדיר עצמו כביטאונה של העדה היהודית-אורתודוקסית. שמו האמיתי של הבעלים והעורך היה דניאל וייס (Daniel Weisz) אך הוא השתמש בשם העט Viador. וייס הגיע בראשית שנות השבעים לעיר הבריה ומונה למזכיר הראשי של הלשכה האורתודוקסית הארצית והיה מתומכיה הנלהבים של המדיאריזציה.

56 "A m.-Szigeti förabbi", Viador (הרב הראשי של מרמרושיגט), ZsH, 1899/10/5.

מרבית העבודות הדנות בפילוג נוטות להתרכז בצדדים האידיאולוגיים-דתיים שלו.⁵⁷ הסוציולוג ויקטור קראדי (Karády Viktor), אחד הבולטים כיום בחקר יהודי הונגריה, הנוקט גישה סוציולוגית-דמוגרפית, התמקד דווקא ברקע הסוציו-אקונומי של הפילוג.⁵⁸ הוא מחלק את מפת הונגריה בראשית המאה העשרים על ידי קו אלכסוני מצפון-מערב לדרום-מזרח, וטוען כי מרבית הקהילות באזורים שמדרום לקו זה השתייכו למחנה הניאולוגי, ואילו הקהילות מצפון לקו נטו להזדהות עם המחנה האורתודוקסי.⁵⁹ חלוקה זו מגלה דיכוטומיה של היהודים בצפון-המזרח לדרום-המערב. לפי קראדי, המאפיינים הסוציו-אקונומיים של המודרנה, כמו שיעור ילודה נמוך, ירידה בתמותת תינוקות, אחוזה גירושין גבוהים, אורבניזציה ורמת השכלה, גבוהים יותר בדרום-מערב ומחלקים את יהודי הונגריה לשני מחנות – ניאולוגים מתחת לקו ואורתודוקסים מעליו.⁶⁰ קו אלכסוני זה מגדיר במידה ניכרת גם חלוקה סוציו-אקונומית (ובמידה מסוימת גם אתנית) של האוכלוסייה הכללית ובתוכה גם האוכלוסייה היהודית שכמובן הושפעה מהסביבה. קו הבידול, שפחות או יותר מתאים לחלוקה בין האוברלנד והאוטרלנד, משרה חלוקה משנית בתוך המחנה האורתודוקסי בין אלה שהיו יותר פתוחים, קיבלו את המודרנה והתקדמו עמה בתחומי חיים שונים (אורתודוקסיה מערבית), לבין אלה שהיו יותר שמרנים ומסוגרים, ואורחות חייהם השתנו אך במעט (אורתודוקסיה מזרחית). לאורתודוקסיה המערבית הייתה אוריינטציה אשכנזית דומה לסגנון המערבי, בעיקר למרחב התרבות הגרמנית, ואילו באורתודוקסיה המזרחית היו השפעות חסידיות ואופי מזרח אירופי. חלוקה זו אמנם משרטטת את קווי האופי של כל אזור, אך יש לזכור שהיו יהודים וקהילות בעלי אופי 'מערבי' באזורי המזרח, והיו בעלי אופי 'מזרחי' במחוזות המערב.

מעמדם האזרחי של יהודי הונגריה בשלהי המאה התשע-עשרה היה משמעותית טוב יותר מאשר ברוב מדינות מרכז ומזרח אירופה, והתאפיין בתמיכתו העקבית

57 Köves, Zsidó szakadás; יעקובוביץ, זכור; סילבר, שורשי הפילוג; כ"ץ, הקרע שלא נתאחה; פרוימוביץ, הזרמים הדתיים.

58 Karady, Religious Divisions.

59 בהמשך עובר קראדי לחלוקה מעודנת יותר ברמת מחוזות. מחנה הסטטוס-קוו היה קטן ומפוזר וקשה לאפיינו גיאוגרפית, ולצורך החלוקה הוא משיך למחנה האורתודוקסי.

60 Karady, Religious Divisions, עמ' 176-179.

של השלטון האריסטוקרטי-ליברלי בציבור היהודי.⁶¹ הדור הראשון לאמנציפציה חי בתחושה נוחה ובציפייה להיעלמה של הדחייה החברתית שעדיין הייתה קיימת. עליית הדם של טיסה-אסלר שהתרחשה בשנת 1882⁶² נתפסה בציבור היהודי כשריד מיושן של ימי הביניים שאבד עליו כלח והוא עתיד להימחק כליל על ידי הקידמה והמודרנה. המפלגה האנטישמית, שפעלה באותן שנים ללא הצלחה רבה, נתפסה אף היא כתופעה זמנית, לא רצינית ואפילו מגוחכת.

שכבות מסוימות בציבור לא ראו בעין יפה את מעורבותם של היהודים בשני התהליכים המרכזיים שהטביעו את חותמם על עידן הדואליזם ושינו את אופיה של המדינה: תנופת הפיתוח הכלכלי, המעבר מחברה מסורתית שאופיה פיאודלי לחברה מתועשת קפיטליסטית ומודרנית מחד, והבניית הלאומיות ההונגרית מאידך. תהליכים אלה החלו כבר במחצית הראשונה של המאה, אך התעצמו ביותר עם הסדר ה'פשרה' שהעניק אוטונומיה רחבה להונגריה. יהודי הונגריה השתתפו באורח משמעותי מאוד בשני התהליכים הללו, השפיעו באורח ניכר על חיי הכלכלה וגם הזדהו עם מטרות מדינת הלאום. בד בבד עם חדירתם המוצלחת של היהודים למעוזי התרבות והכלכלה, מעברם לערים שעד כה היו סגורות בפניהם והגירה מוגברת של יהודים מארצות שכנות שביקשו לקחת חלק בשגשוג הכללי, צמחה ועלתה תגובה חברתית נגדית. באמצע שנות התשעים עלו מגמות שמרניות וקלריקליות ובעקבותיהן הופיעו ארגונים אנטישמיים יותר פעילים, אך גם הגל החדש לא נתפס כאיום והקהילה היהודית לא מצאה לנכון להיאבק בו באופן מאורגן. גלי האנטישמיות בשנים הללו בארצות אירופיות סמוכות השפיעו אף הם על האיבה והסנטימנטים האנטי-יהודיים בהונגריה.

השנים שבין האמנציפציה למלחמת העולם הראשונה התאפיינו, מבחינת היהודים, בשתי מגמות סותרות לכאורה: התקדמותם הפוליטית והכלכלית, התמוזגותם התרבותית, והשפעתם הרבה על עיצובה של הונגריה המודרנית היו בקו עלייה, ומאידך הופיעו איומים חדשים על מעמדם בדמותה של הפוליטיקה האנטישמית המודרנית. עם זאת, בשלב זה לא התערער מעמדם של היהודים. האנטישמיות הייתה מוגבלת לשכבות חברתיות מסוימות, אולם השלטון עמד לימין היהודים וניהל מדיניות של סובלנות והכלה.

61 Fischer, Anti-semitism, עמ' 863-864; Konrád, Jewish Perception, עמ' 77-78.

62 להלן בפרק השביעי.

תקופת טריאנון

במהלך מלחמת העולם הראשונה נמנו יהודים רבים עם הלוחמים ושליש מקציני צבא הונגריה שנהרגו בקרבות היו יהודים.⁶³ בשנתיים הראשונות של המלחמה נמשכו תחושות האופוריה וההתלהבות ומצבם של היהודים לא השתנה בצורה ניכרת, אולם בשנתיים האחרונות, כאשר החלו להגיע שמועות על תבוסות בשדה הקרב והמצב הכלכלי הידרדר, החלו להאשים את היהודים בהתחמקות מהשירות הצבאי ובניצול המצוקה הכלכלית להתעשרות מהירה. ההאשמות גברו כאשר בכאוס ששרר לאחר התבוסה תפסה קבוצה בולשביקית את השלטון לזמן קצר והנהיגה משטר טרור. בראש הקבוצה עמד בלה קון (Kun Béla, 1886 – לפני 1940), שהיה ממוצא יהודי כמו רבים ממנהיגיה. הפיכת הנפל הקומוניסטית הוליכה להפיכת נגד אנטי־קומוניסטית שכוונה גם נגד היהודים ומאו תויגו כמהפכנים קומוניסטים.⁶⁴

לפי תנאי חוזה השלום של טריאנון (1920), פורקה המונרכיה הדואלית והונגריה עברה שינוי מהותי. כשליש משטחה הועבר לריבונותן של מדינות שכנות, ומאוכלוסייה שמנתה יותר מעשרים מיליון נפש נותרו בהונגריה הטריאנונית כתשעה מיליון נפש. מכל מדינות המרכז המובסות שילמה הונגריה את המחיר הכבד ביותר. עד להשתלטות הגרמנית בשנת 1944 קיוותה הונגריה לשוב למעמדה הקודם, ושאיפה זו הניעה במידה רבה את מדיניות החוץ שלה. בשנים הללו היא הייתה מדינת לאום ריבונית אשר גיהלה את מדיניות החוץ והביטחון שלה, בניגוד לשנות הדואליזם שבהן הייתה יחידה אוטונומית בקיסרות ההבסבורגית. שנים אלה התאפיינו בתסכול לאומי חריף עקב המפלה ותנאי המשפילים של חוזה טריאנון והתפתחה 'תרבות של תבוסה', שתלתה את הגורמים למשבר במדיניות הליברלית בעידן הדואליזם והצביעה על פנייה לימין ולשמרנות נוצרית כפתרון.⁶⁵ מצב כלכלי וחברתי קשה, שהושפע הן ממצבה הפנימי של הונגריה והן מהמשברים העולמיים של סוף שנות העשרים ותחילת שנות השלושים, החריף את המצוקה.⁶⁶ חוגים נרחבים ראו את שורשי המשבר בתקופה

63 Fischer, Anti-semitism, עמ' 885.

64 על הוועזעים בשנתיים הראשונות לאחר התבוסה ראו: Lendvai, The Hungarians, עמ' 372–356.

65 מירון, בסתיו ימי האמנציפציה, עמ' 25–28, 210–213.

66 Sugar, Hanák and Tibor, A History of Hungary, עמ' 319–338.

הדואלית והצביעו על היהודים, שזוהו עם הליברלים, הדמוקרטיה והקפיטליזם, כאשמים בתבוסה ובמצב הקשה ששרר בעקבותיו.⁶⁷ 'השאלה היהודית' הלכה ותפסה מקום מרכזי בשיח הציבורי והפוליטי.

הציבור היהודי עבר אף הוא מהפך דמוגרפי משמעותי כאשר עם סיפוח השטחים למדינות הירשות, כמחצית מבניו הועברו לריבונות של המדינות הגובלות בהונגריה. ערב פרוץ מלחמת העולם הראשונה חיו בהונגריה 938,438 יהודים, אך בגבולות טריאנון נשארו 473,310 יהודים בלבד.⁶⁸ הונגריה הטריאנונית חפפה במידה רבה את אזור האוברלנד, יהודיה התגוררו בערים וקרוב למחציתם היו תושבי בודפשט.⁶⁹ מרקמו הפנימי של הציבור היהודי השתנה בצורה ניכרת. לפני המלחמה השתייך רובו לזרם האורתודוקסי ובו יסוד לא מבוטל של אולטרה-אורתודוקסיה, בעיקר באזורי צפון-מזרח, ואילו לאחריה, בתוך גבולות הונגריה הטריאנונית, פחות משליש מהיהודים הזדהו כאורתודוקסים.⁷⁰ רובם הגדול של אלו שהשתייכו לאולטרה-אורתודוקסיה היו מרוכזים במעוזי האונטרלנד – בקרפטו-רוס, בסלובקיה ובטרנסילבניה – עברו לריבונות צ'כוסלובקיה ורומניה וחדלו להיות אזרחי הונגריה. הסכם טריאנון הותיר מחוץ להונגריה את חלק הארי של הסקטור האורתודוקסי הקיצוני והאנטי-מודרני. הניאולוגים היו עתה הזרם הדתי המוביל. הציונות התחזקה מעט, אך השפעתה שם הייתה קטנה מהשפעתה בגרמניה לפני עליית היטלר לשלטון. הזרם האורתודוקסי הובל על ידי קהילת בודפשט, שהייתה הקהילה האורתודוקסית הגדולה במדינה ובעלת אופי מערבי-מודרני. הם השתלבו במדינה ובתרבות ההונגרית והסכימו על פי רוב לעקרונות התרבות הפוליטית של הליברלים הניאולוגים למרות הפילוג הדתי ביניהם. נוצר מצב פרדוקסלי שדווקא כאשר האמנציפציה התדרדרה, התחזקה התרבות

67 הבולט במבקרי עידן הליברליזם שראה בו את שורשי המשבר החמור לאחר המלחמה היה ההיסטוריון סקפו (Szekfü). הוא גם מתח ביקורת על המדיניות שהביאה, לדבריו, למדיאריזציה שטחית ונטולת משמעות. סקפו היה מראשי האנטישמיות האינטלקטואלית בשנות העשרים, וחזר בו במידת מה בשנות השלושים.

68 לפי מפקדי אוכלוסין בשנים 1910 ו-1920 בהתאמה – Komoróczy, A zsidók, története – חלק ב, עמ' 1119–1120.

69 בשנת 1920 מנו היהודים 215,512 נפש והיוו 23.2 אחוז מתושבי העיר ו-45.5 אחוז מכלל יהודי המדינה – שם, עמ' 1122–1123.

70 לפי מפקד ב-1910, 51.9 אחוז מהיהודים השתייכו לאורתודוקסיה ואילו ב-1920 רק 30.9 אחוז – Zeke, Szakadás után, עמ' 152.

הפוליטית שדגלה בהשתלבות. הונגריה הטריאנונית הכילה עדיין אורתודוקסיה חזקה, אך הרבה פחות שמרנית וקיצונית. בשנים 1938–1941, בשורה של הסכמים שכוננו 'הסכמי וינה', השיבה גרמניה לבעלת בריתה חלק מהשטחים של 'הונגריה הגדולה', מספר היהודים גדל לכ-750 אלף והזרם האורתודוקסי שוב תפס את עמדת הרוב.⁷¹

הסכם טריאנון שינה את הונגריה ממדינה רב־לאומית רחבת ידיים ועתירת אוכלוסין למדינה חד־לאומית, מעוטת שטח, שבה מצאו היהודים את עצמם כ'אחרים' היחידים. מאמצי המדיאריזציה פסקו משום שלא היה צורך בהם, היהודים שהפכו למיעוט הבולט במדינה, איבדו את ערכם כלשון המאזניים במאבק על המדיאריזציה, והשלטון הפסיק לתמוך בהם. ההבדלים הדתיים והחברתיים בין התושבים הנוצרים והיהודים ובעיקר מעמדם הכלכלי של היהודים, שהובלטו פחות בעידן הדואליזם, נראו עתה מהותיים יותר ועוררו רגשות דחייה וקנאה. מעמדם והשפעתם של היהודים במסחר, בתעשייה, ברפואה, במשפטים, בעיתונות ומספרם ה'לא־פרופורציונלי' באקדמיה ובקרב הסטודנטים היו גלויים וידועים גם לפני מלחמת העולם הראשונה, אלא שאז הם נתפסו כחלק מהאומה ההונגרית ולכן לא עוררו התנגדות רחבה. יתר על כן, העברת אזורים רבים משטח המדינה לריבוניות אחרות, גרמה לזרם משמעותי של פליטים הונגרים, שאיבדו משרות ועמדות באדמיניסטרציה, בצבא ובכלכלה, וחזרו להונגריה הטריאנונית. תופעה זו הגבירה את התחרות במשק, שהיה שרוי בלאו הכי במשבר כלכלי עמוק, והקשתה על מציאת מקורות מחיה. תוצאותיה של התבוסה במלחמה הציבו את היהודים בתודעה ההונגרית כזרים, והשתלבותם המוצלחת במדינה ובתרבות, שזכתה בעבר להערכה, נראתה עתה באור אחר לגמרי ופורשה כהשתלטות זרה על המולדת. היהודים עמדו מול ממשלות ימניות שמרניות ומול ציבור ממורמר הנתון בקשיים כלכליים וחברתיים משמעותיים. מדיניותה של הונגריה כלפי יהודיה הפכה ממדיניות של הכלה למדיניות של הדרה ודחייה.⁷² אחד מהסימנים

71 בשנת 1941 הודתו 59.6 אחוז מהיהודים כאורתודוקסים – Zeke, Szakadás után, עמ' 152.
72 "The Hungarian experience provides the researcher with a unique example of how a country previously 'good for the Jews' is transformed almost overnight, into a country racked with pogroms and permeated with anti-Semitic hysteria". – Mendelsohn, The Jews, p. 98

הראשונים של השינוי היה חוק ה'נומרוס קלאוסוס' (1920), שהיה הקרע הראשון במארג האמנציפציה.⁷³

לאחר נפילת הממשלה הקומוניסטית והזעזועים שאירעו בעקבותיה התארגנו קבוצות של אנשי צבא בעלי אופי שמרני-אוטוריטרי בראשותו של האדמירל מיקלוש הורטי (Horthy Miklós, 1868-1957), שבהמשך נהיה לנשיא-עוצר, כדי לטהר את המדינה מיסודות קומוניסטיים. גורמים אלו השליטו את 'הטרור הלבן' האנטי-קומוניסטי, שבמהלכו נרצחו אזרחים רבים, כמחציתם יהודים, בעיקר בערי השדה. במדינה שררה אנרכיה והמשטר בראשות הורטי לא התערב כדי להחזיר את הסדר על כנו.

ארגון 'המדיארים המתעוררים' שעמד מאחורי גלי הטרור, הפיץ אידיאולוגיה אנטישמית שכללה טיעונים ישנים, כגון השתלטות היהודים על החיים העסקיים והכלכליים והשפעתם הרעה על מידותיהם הנאות של הנוצרים. ה'מפלגה להגנת הגזע' (Fajvédő Párt) הוסיפה לתעמולה, לראשונה בהונגריה, גוונים גזעניים, בדברה על המלחמה הכלל עולמית של 'המהות הנוצרית' ב'מהות היהודית'. מכאן ואילך עד לסיום מלחמת העולם השנייה הדגישה הונגריה את אופיה האקסקלוסיבי הנוצרי-לאומי.⁷⁴ יהודי המדינה, בעיקר הניאולוגים, ביקשו להפגין את נאמנותם להונגריה ופרסמו חיבורים בעלי אופי הסברתי-אפולוגטי במגמה להוכיח את חפותם ואת נאמנותם למולדת ההונגרית.⁷⁵

מאז חוזה טריאנון שאפה הונגריה להחזיר לעצמה את השטחים שסופחו לשכנותיה, לשוב למעמדה כ'הונגריה הגדולה' וראתה בגרמניה גורם שיוכל לסייע לה בהשגת מטרה זו. בעקבות השפעתה של גרמניה ולחצם ההולך וגובר של החוגים האנטישמיים בהונגריה, החלה בשנת 1938 חקיקה אנטי-יהודית שהכריזה בגלוי על אפליית היהודים, הגדרתם כ'אחרים' ושונים מכלל האומה

73 Katzburg, Hungary and the Jews, עמ' 60-79. בהרחבה על תהפוכותיה של הלאומיות ההונגרית ששינתה פניה במשך התקופה ושיחקה תפקיד חשוב בימי ה'הכלה' וגם בימי ה'הדרה', ראו: von Klimó, Nation, Konfession.

74 על הקשר בין האנטישמיות, הנצרות והלאומנות ראו: Hanebrink, In Defense.

75 ראו בספרו של הרב הניאולוגי, ההיסטוריון ונציאנר על תולדות יהודי הונגריה - Venetianer, A magyar zsidóság története, וכן החוברת של לאיוש סבולצ'י עורכו השני של השבועון 'אדינלושג' - Szabolcsi and Eulenberg, Mit felelünk az antiszemítáknak.

ההונגרית.⁷⁶ החוקים פגעו קשות בזכויות אזרחיות, בפעילות כלכלית, בעיתונות ובפעילות התרבותית, והמושג 'יהודי' הוגדר במונחי גזע בנוסח חוקי נירנברג. כרבע מיליון יהודים איבדו את מטה לחמם וגל של המרות דת, במטרה להימלט מהמצוקה הקשה, שטף את קהילות הונגריה.⁷⁷ בשלבים אלה, ההנהגה היהודית שהייתה מודעת ללחץ הגרמני הכבד על ההונגרים לפתור את 'השאלה היהודית' בדרכם שלהם, בחרה לא להיאבק בחקיקה, מתוך תקווה להימנע מהגרוע יותר. ההיסטוריון נתנאל קצבורג מחלק את השנים שבהן הוא דן באנטישמיות בהונגריה למן האמנציפציה לשלוש תקופות.⁷⁸ התקופה הראשונה 1867-1920 היא עידן המונרכיה, שבה האנטישמיות באה לידי ביטוי בעיקר בדחייה ובאפליה חברתית. הניסיונות להעלות את הנושא בפרלמנט נדחקו לשוליים על ידי ההנהגה הליברלית ששאפה לבסס את המדינה מבחינה כלכלית ולאומית וטענה שהזימוזמות האנטישמיות מזיקות למטרותיה. פרשת עלילת הדם בטיסה-אסלר (ראו בפרק שביעי) היא פרק בפני עצמו בתקופה זו, אך גם במהלכה לא עמדו השלטונות והאריסטוקרטיה הגבוהה לצד המאשימים. היו אלה שנים של התקדמות ופריחה ליהודי הונגריה. בשלהי המאה התשע-עשרה, בעקבות מאבק בין המשטר לכנסייה ועקב משבר כלכלי, עלתה מגמה שמרנית אנטי-ליברלית שהובלה על ידי הכנסייה והאריסטוקרטיה. אצבע מאשימה הופנתה כלפי היהודים כמפצי רעיונות של ליברליזם, סוציאליזם וקוסמופוליטיות, רעיונות שהם א-פטריוטיים, אנטי-נוצריים ומנוגדים לרוח השורשית-מדיארית. היהודים הואשמו במצב הכללי וחלה התרפה מסוימת של התעמולה האנטי-יהודית בשני העשורים הראשונים של המאה העשרים.

76 חוק ה'נומרוס קלאוסוס' משנת 1920, למרות מגמתו האנטי-יהודית הברורה, נוסח באופן שהסווה את מטרתו והמונח 'יהודי' אינו מופיע כלל בנוסח החוק. ראו: קצבורג, אנטישמיות בהונגריה 1867-1944, עמ' 103-105.

77 בשנים 1938-1939 התנצרו 14,000 יהודים, מספר חסר תקדים בהונגריה שאין לו מקבילה במזרח אירופה ומרכז, ראו: Mendelsohn, The Jews, עמ' 123. התופעה לא פסחה אפילו על משפחות אורתודוקסיות. הדיין ר' יונתן שטייף מבודפשט כותב, בספרו שו"ת וחיודושי מהר"י שטייף, סימן קג, על בחורה שנישאה לבחור ממשפחה אורתודוקסית בשנת תש"ב ודרשה גט לאחר שהתברר כי המיר את דתו קודם לכן.

78 קצבורג, אנטישמיות בהונגריה 1867-1944.

התקופה השנייה 1920–1938 החלה עם המפלה במלחמת העולם הראשונה והזעזועים הקשים בעקבותיה. בשנים הללו חל מפנה משמעותי לרעה במצבם של היהודים, חוגים נרחבים תמכו בימין הקיצוני, ולתעמולה האנטישמית שהלכה והקצינה נוסף מימד גזעני. אך למרות שגם בחוגי השלטון ניכרו והובעו נטיות אנטישמיות, הן לא קיבלו ביטוי חוקתי עד לשנת 1938, למעט חוק ה'נומרוס קלאוסוס' המגביל את מספר היהודים הרשאים ללמוד באוניברסיטאות.

השנים 1938–1944 תוחמות את התקופה השלישית, כאשר בהשפעת יחסי הקירבה עם גרמניה והאווירה הכללית באירופה חלה הרעה קיצונית במצב. האנטישמיות הפכה למדיניות רשמית והחלה חקיקה שפגעה באופן חמור במעמדם הכלכלי, האזרחי והחברתי של היהודים, והציבה אותם מחוץ לחברה. כמבט לאחור נראים האירועים כתהליך חד-כיווני מואץ, שקצב התקדמותו הלך וגבר עד לחורבן.

גרמניה התייחסה להונגריה כבעלת ברית והניחה להונגרים לנהל את ענייניהם, ואלה, למרות שהוסיפו להקשות על חיי היהודים, נמנעו משליחתם למחנות ההשמדה עד לפלישת הגרמנים למדינה. באורח פרדוקסלי, דווקא בעקבות היחסים הקרובים עם גרמניה, נדחה חורבן יהדות הונגריה לאמצע שנת 1944 וחלק ניכר מהקהילה, בעיקר תושבי עיר הבריה, שרד.